

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A.BAKIXANOV adına TARİX İNSTITUTU

Əlyazması hüququnda

ABBASLI XƏDİCƏ İSMAYIL QIZI

GƏNCƏ-QARABAĞ BƏYLƏRBƏYİLİYİ
XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

İxtisas: 5503.02 «Vətən tarixi»

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I – 2 0 1 4

Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın qonşu xalqlarla əlaqələri və xanlıqlar dövrü tarixi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor:

T.T.Mustafazadə

Rəsmi opponentlər:

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor:

Ş.F.Fərzəliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

E.K.Süleymanova

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universitetinin
«Azərbaycan tarixi» (təbiət
elmləri fakültələri üzrə)
kafedrası

Müdafiə AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu nəzdində tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən **D.01.161** Dissertasiya Şurasının «__28__» __02__ 2014-cü il tarixli iclasında, saat ____ keçiriləcəkdir.

Ünvan: 143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31

Dissertasiya ilə Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru:**

C.Ə.Bəhramov

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra keçən qısa müddət ərzində xalqımızın tarixinin müxtəlif dövrlərinin və problemlərinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu Azərbaycan milli tarixşünaslığı qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Öz elmi həllini gözləyən belə problemlərdən biri də vətənimizin ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinin daha dərinə və hərtərəfli tədqiq edilməsi məsələsidir. Bu baxımdan son orta əsrlər dövründə Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri olmuş Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinin tədqiq edilməsi mühüm aktuallıq kəsb edir.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibində olan ən böyük bəylərbəyiliklərindən biri idi. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi və tənəzzülü şəraitində bəylərbəyliyin münbit torpaqları, zəngin təbiəti, güclü maddi və insan ehtiyatları, eləcə də mühüm strateji mövqeyi daim böyük dövlətlərin diqqətini cəlb edirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, bəylərbəyilik XVIII əsrin birinci yarısı ərzində Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək uğrunda mübarizə aparan dövlətlər arasında mübarizə hədəfinə çevrilmişdi. Bəylərbəyilik XVIII əsrin ikinci rübü ərzində, əvvəlcə Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altında olmuş, sonra isə Nadir şah imperiyasının bir hissəsini təşkil etmişdir. XVIII əsrin birinci yarısında bəylərbəyilikdə bərqərar olmuş Azərbaycan Səfəvi, Osmanlı və Nadir şah imperiyalarının özünəməxsus xüsusiyyətlərinin tədqiq olunması bütövlükdə Azərbaycanın bu dövr tarixinin dolğun və obyektiv mənzərəsini yaratmaqda mühüm rol oynaya bilər.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinin tədqiq edilməsini aktuallaşdıran digər mühüm səbəb bədxah qonşularımızın - ermənilərin Azərbaycana olan ərazi iddialarıdır. Məlumdur ki, keçmiş sovet imperiyasının çökməsindən və özlərinin Rusiya Federasiyası və Qərbi ölkələrindəki havadarlarının köməyindən istifadə edən ermənilər keçmiş Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinin tərkibinə daxil olmuş Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etmişlər. Erməni işğalçıları hazırda bütün vasitələrlə ələ keçirdikləri torpaqları qanuniləşdirməyə çalışır və bu yolda bütün vasitələrdən istifadə edirlər. Onların dünya ictimaiyyətini aldatmaq üçün istifadə etdikləri ən geniş yayılmış vasitələrdən biri tarixi faktları saxtalaşdırmaq, Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ ərazisini erməni torpağı kimi qələmə verməkdir. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin diplomatik müharibə səviyyəsində aparıl-

dığı müasir dövrdə bölgənin tarixinin düzgün mənzərəsini yaratmaq, erməni saxtakarlığını bütün dünyada ifşa etmək tarixçilərimiz qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XVIII əsrin birinci yarısını əhatə edir və həm Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi, həm də bütövlükdə Azərbaycan bu dövrdəki vəziyyəti nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Vətən tarixşünaslığında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin birinci yarısına dair tarixi indiyədək xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Bununla belə, mövzunun ayrı-ayrı tərəfləri və dövrləri həm Azərbaycanın bütövlükdə son orta əsrlər, həm də ancaq XVIII əsr tarixini öyrənmiş tədqiqatçıların əsərlərində işıqlandırılmışdır. Bu əsərlərin bir qismi sovet hakimiyyəti illərində, digər qismi isə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yazılmışdır. Sovet dövründə yazılmış əsərlər üçün xarakterik olan mənfi ideoloji təsirə baxmayaraq, bu əsərlərin əksəriyyətinin yüksək elmi səviyyədə yazıldığını göstərmək və qiymətləndirmək lazımdır.

Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin tədqiqində sovet dövrü tarixçisi V.N.Leviatovun böyük xidməti olmuşdur. Onun əsasən çap olunmuş mənbələr əsasında yazdığı monoqrafiyada¹ tədqiq etdiyimiz XVIII əsrin birinci yarısının da siyasi və sosial-iqtisadi problemləri öyrənilmiş, ayrı-ayrı məsələlərin işıqlandırılması zamanı Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinə də toxunulmuşdur.

Azərbaycanın son orta əsrlər tarixinin sosial-iqtisadi məsələlərinin öyrənilməsində şərqşünas alim İ.P.Petruşevskinin müəyyən rolu olmuşdur. Onun «XVI-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda - X.A.) feodal münasibətlərinin tarixinə dair очеркlər» adlı əsəri² həm nəzəri müddəalar, həm də faktiki materiallarla çox zəngindir. Əsərin yazılması zamanı müəllif şərq mənbələrindən, ilk növbədə isə, farsdilli mənbələrdən geniş istifadə etmişdir. Əsərdə bütün Azərbaycanla yanaşı ancaq Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ilə bağlı olan məsələlər üzərində də dayanılmışdır. Bu məsələlər sırasına XVIII əsrin birinci yarısında bəylərbəyilikdə yaşayan əhalinin milli tərkibi, maldar və oturaq əhalinin vəziyyəti və sairəni aid etmək olar. Təəssüf doğuran cəhət müəllifin Azərbaycanın qərb torpaqlarını şərq Ermənistan hesab etməsidir.

A.Ə.Əbdürrəhmanov XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın

¹ Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку, 1948.

² Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Ленинград, 1949.

beynəlxalq vəziyyətini, böyük qonşu dövlətlərin Azərbaycan uğrunda apardıqları rəqabəti tədqiq etmiş ilk müəlliflərdəndir. Onun əsərində¹ əsas diqqət Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi siyasətin, Azərbaycanı ələ keçirmək üçün genişlənməkdə olan Osmanlı-Rusiya qarşıdurmasının işıqlandırılmasına yönəldilmişdir. Müəllif yeri gəldikcə, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ilə bağlı olan məsələlər üzərində də dayanmışdır. Lakin dövlətlə bağlı olan bir sıra əsas mənbələrin tədqiqatına cəlb edilməməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, A.Ə.Əbdürrəhmanov, dövrün sonrakı tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, ayrı-ayrı hadisələrin qiymətləndirilməsi zamanı səhvlərə yol vermişdir.

Tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bağlı olan bir çox məsələlər M.R.Arunova və K.Z.Əşrəfyan tərəfindən yazılmış əsərdə² işıqlandırılmışdır. Əsərdə XVIII əsrin əvvəllərindən Nadir şah Əfşarın 1747-ci ildə öldürülməsinə qədər keçən dövr ərzində İranda və Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən ətraflı bəhs olunur. Bununla belə, Nadirin yüksəlişinə qədər bölgədə baş verən hadisələr üzərində ötəri dayanan müəlliflər, əsas diqqəti Nadir şahın hakimiyyəti illərində ölkədə bərqərar olmuş sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətin işıqlandırılmasına yönəltilmişlər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflərin milli mənşəyi onların bir sıra məsələlərə qərəzli yanaşmalarına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanın görkəmli tarixçilərindən biri olmuş F.M.Əliyevin ölkəmizin XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində böyük xidməti olmuşdur. Onun çoxsaylı əsərləri içərisində “XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda türk işğalına qarşı mübarizə və İran əleyhinə çıxışlar”³ adlı əsəri tədqiq etdiyimiz mövzunun ayrı-ayrı aspektlərinin işıqlandırılmasında mühüm rol oynamışdır. Çox zəngin mənbələr, o cümlədən Rusiya Federasiyasının müxtəlif arxivlərindən toplanmış sənədlər əsasında yazılmış bu əsərdə həm də Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi və İran zülmü əleyhinə yönəlmiş üsyanlar, eləcə də Osmanlı imperiyasının bu bölgədə apardığı işğalçı müharibələr haqqında qiymətli materiallar verilmişdir.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi və 1723-1735-ci illəri əhatə edən Osmanlı hakimiyyəti dövrünün tədqiq edilməsində H.M.Məmmədovun

¹ Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана; Баку, 1964

² Арунова М.Р. Ашрафян К.З. Государства Надир шаха Афшара. Москва, 1958

³ Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.

böyük xidmətləri olmuşdur. Onun tədqiqatının¹ əsasında Türkiyə və Bolqarıstan arxivlərindən əldə edilmiş rəsmi sənədlər dayanır. Bu sənədlərə, eləcə də dövrün digər mənbələrinə əsaslanan müəllif XVIII əsrin 20-30-cu illərində Gəncə əyalətində və Qazax sancağında Osmanlı vergi sisteminin xüsusiyyətlərini araşdırmış, göstərilən bölgələrdə yaşayan əhalinin sayı, təsərrüfat fəaliyyəti, toplanan vergilərin mahiyyəti və həcmi haqqında çox qiymətli faktiki materiallar vermişdir.

Azərbaycanın sovet dövrü tarixçilərindən olan Əli Hüseynzadənin əsəri² Osmanlı hakimiyyəti dövründə Gəncə-Qarabağ əyalətinin sosial-iqtisadi məsələlərinə həsr olunmuşdur. «Əhval-i qanun-i əyalət-i Gəncə» adlı sənəd əsasında yazılmış bu əsərdə əyalətin sərhədləri, iqtisadi həyatı, Osmanlı hakimiyyət orqanlarının əhalidən topladıqları kənd təsərrüfatı vergiləri və ticarət rüsumları haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Qarabağ bəylərbəyliyi və inzibati-ərazi bölgüsü haqqında E.İ.Əhmədovanın dissertasiyasında³ da müəyyən məlumat verilmişdir.

Bütövlükdə Cənubi Qafqazda gedən siyasi və sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətini dərk etmədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi və müşahidə edilən oxşar proseslərin mahiyyətini düzgün şərh etmək olmaz. Bu məsələlərin aydınlaşdırılmasında S.A.Məmmədovun, O.P.Markovanın, Ə.Ə.Rəhmaninin, G.N.Məmmədovanın və digər tarixçilərin⁴ əsərləri mühüm rol oynayır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra tariximizin digər dövrləri kimi, XVIII əsrin birinci yarısının da siyasi və sosial-iqtisadi problemlərinin tədqiqində xeyli nailiyyətlər əldə edilmiş, meydana gələn

¹ Мамедов Г.М. Османская налоговая система в Азербайджане в 20-30 –х годах XVIII века (на материалах эялета Гянджа и санджака Казак). Автореферат дисс. канд. исторический наук. Баку, 1985.

² Hüseynzadə Ə. Gəncə vilayətinin iqtisadi tarixinə dair bir sənəd (XVIII əsrin 20-ci illəri). Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1964, №4.

³ Əhmədova E.İ. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Tarix elmləri namizədi dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı-2008.

⁴ Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993; Маркова О.П. Россия, Закавказья и международные отношения в XVIII в. Москва, 1966; Мамедова Г.Н.Русские консулы об Азербайджане (20-60-е годы XVIII века). Баку, 1989; Мамедов Е.К. Административное устройство и управление Азербайджанских ханств во второй половине XVIII века. Автореферат. дисс. канд. истории наук. Баку, 1999; Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981.

əsərlərdə tarixi həqiqətlərin obyektiv şəkildə işıqlandırılması üstünlük təşkil etməyə başlamışdır. Bu dövrdə meydana gəlmiş tədqiqat əsərləri içərisində professor T.T.Mustafazadənin bizim öyrəndiyimiz mövzu ilə sıx bağlı olan monoqrafiyalarını¹ xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müəllifin çox zəngin arxiv materialları, nəşr olunmuş mənbələr əsasında yazılmış bu əsərləri özlərinin yüksək elmi səviyyəsi ilə fərqlənir. Əsərlərdə Azərbaycan torpaqlarını bölüşdürmək uğrunda Rusiya-Osmanlı qarşিদurması, Azərbaycanda Osmanlı hökmdarlığı və ona qarşı mübarizə kimi mühüm məsələlər ətrafı şəkildə tədqiq edilmişdir.

Davam etməkdə olan Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi, ermənilərin vətənimizin 20 faiz ərazisini işğal etməsi Azərbaycan tarixçilərini Qarabağın tarixinə daha böyük diqqətlə yanaşmağa sövq edir. Elə bunun nəticəsidir ki, son dövrlərdə Azərbaycanın bu bölgəsinin tarixinə, etnoqrafiyasına və tarixi coğrafiyasına həsr olunmuş xeyli əsər çap etdirilmiş və tarixi həqiqətlər dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılmışdır. Bu baxımdan Kürəkçay müqaviləsinin 200 illiyinə həsr olunmuş məqalələr məcmuəsi² diqqəti xüsusilə cəlb edir. Topluda erməni tarixçilərinin saxtakarlıqları elmi dəlillərlə ifşa edilir. Məcmuəyə daxil edilmiş Azərbaycanın görkəmli tarixçi alimlərinin məqalələrində həm Qarabağ bölgəsinin, həm də Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin etnik mənzərəsi, sərhədləri, inzibati quruluşu və s. məsələlər haqqında dolğun məlumat verilir.

Dissertasiyanın yazılması zamanı ingilis tədqiqatçısı L.Lokkartın Nadir şahın fəaliyyətinə həsr olunmuş əsərinə də müraciət edilmişdir. Zəngin mənbəşünaslıq bazasına əsaslanan əsərdə dövrün real siyasi mənzərəsinin yaradılması ilə yanaşı, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ilə bağlı olan bir sıra məsələlər üzərində də ətraflı dayanılmışdır. Biz L.Lokkartın əsərinin N.R.Gözəlova tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş variantından istifadə etmişik.³

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya yazılarkən çoxsaylı mənbələrdən geniş istifadə edilmişdir. Bu mənbələr arasında istər Səfəvilər, istərsə də Osmanlı hökmdarlığı dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin sosial-iqtisadi həyatının müxtəlif tərəflərini əks etdirən rəsmi sənədlər,

¹ Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVII в. Баку, Элм, 1993; XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, Elm, 2002.

² Гарабаг: Кюрөкчайский договор -200 (сб. Статей). Баку, 2005.

³ Локкарт Л. Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников (переведено с англ. Н.Р.Гезаловой). Баку, 2004.

habelə öyrənilən dövrün müxtəlif illərində Azərbaycanda olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının xatirələri, yol qeydləri və əsərləri mühüm yer tutur.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinin bütöv bir dövrünün, daha doğrusu Osmanlı hökranlığı dövrünün sosial-iqtisadi problemlərinin öyrənilməsində rəsmi sənəd xarakteri daşıyan «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.¹ Əsas məqsədi 1724-cü ildə imzalanmış İstanbul sülhünə görə Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altına keçmiş ərazilərin gəlir mənbələrini müəyyənləşdirmək olan «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanın inzibati quruluşunu və sosial-iqtisadi vəziyyətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəftərdə cəmlənmiş məlumatlar arasında əyalətdə yaşayan əhalinin milli tərkibi haqqındakı məlumatlar xüsusilə qiymətlidir. Bu məlumatlar bizə erməni yazarlarının Qarabağda yaşayan əhalinin əksəriyyətini ermənilərin təşkil etməsi haqqındakı iddialarının kökündən səhv olduğunu sübut etməyə imkan verir.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında çox qiymətli mənbə olan «Təzkirət əl-muluk» adlı əsərdə² Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinə dair də xeyli məlumat toplanmışdır. Əsər İsfahanı ələ keçirib şah taxtına əyləşmiş əfqan sərkərdəsi Mir Mahmudun sifərişi ilə Məhəmməd Dəbir siyasi tərəfindən tərtib olunmağa başlanmış və sonralar Mir Mahmudun varisi əsrəfə təqdim olunmuş bu mənbədə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi sərhədləri, inzibati-ərazi bölgüsü, vergilər və torpaq mülkiyyət formaları, ordu, habelə bəylərbəylikdən əldə edilən gəlirlərin miqdarı haqqında verilən məlumatlar dissertasiyanın birinci fəslinin yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi XVIII əsrin birinci yarısındakı vəziyyətinə dair xeyli material «XVIII əsrdə erməni-rus əlaqələri» adlı sənədlər külliyyatında toplanmışdır. Külliyyatın ikinci cildinin birinci hissəsində³ tədqiq etdiyimiz mövzuya çoxlu materiallar arasında Səfəvi və Osmanlı hakimiyyəti dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi yerdilən vergi siyasəti, xalqın apardığı azadlıq mübarizəsi, osmanlıların Gəncəyə

¹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov. Bakı, 2000.

² Tadhkirat al-muluk. A manual of Satavid administration. Persian text in faksimale, trans. And explained by V. Minorski. London, 1943.

³ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. Т.2, ч.1, Ереван, Изд.1964.

hücumu və s. məsələlər haqqında verilən məlumatlar diqqəti cəlb edir. Bununla belə, külliyyatdan istifadə edərkən çox ehtiyatlı olmaq, burada verilmiş məlumatları digər mənbələrin məlumatları ilə müqayisə etmək tələb olunur. Belə ki, külliyyatda toplanmış sənədlərin əksəriyyətini ermənilərin Rusiya hökumətinə müraciətləri təşkil edir. Onlar isə Rusiya hökumətini Qarabağa qoşun yeritməyə şirnikləndirmək üçün yalan və şişirdilmiş məlumatlar verməyə çalışırdılar.

XVIII əsrin birinci rübündə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinə dair mühüm mənbələrdən biri də məşhur alban knyazları Mehranilərin nəslindən olan Yesayi Həsən Cəlaləyanın «Alban ölkəsinin qısa tarixi» adlı əsəridir.¹ 1702-1722-ci illərdə alban katolikosu vəzifəsini tutmuş müəllif təsvir etdiyi hadisələrin əksəriyyətinin canlı şahidi və iştirakçısı olmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, Y.H.Cəlaləyanın əsərində verilən faktiki material özünün dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif Şirvan üsyançılarının və gürcülərin Qarabağa və Gəncəyə dağıdıcı yürüşləri, eləcə də Səfəvi hökmdarı şah Sultan Hüseynin dövründə həyata keçirilən vergi siyasəti haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Dissertasiya yazılarkən XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə olmuş rus və Qərbi Avropa səyyahlarının əsərlərindən də istifadə olunmuşdur.² Bu səyahətnamələrdə Səfəvilər dövlətinin daxili siyasi vəziyyəti, vergi sistemi, xalq çıxışları, Osmanlı işğalları, Nadir şahın müharibələri və s. məsələlər haqqında qiymətli məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda olmuş ingilis müəllifi C.Hanveyin əsəri³ üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. İngiltərəyə məxsus «Moskva kompaniyası»nın taciri olmuş C.Hanvey əsərini yazarkən,

¹ Есаи Хасан Джалаян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Предисловия и подготовка к изданию академика З.М.Бунядова. Баку, Элм, 1989.

² Аврил Филип. Путешествия по стран Европы и Азии (пер. с.франц. Абезгуза). Azərb. MEA TİEA, siy.1, iş 477; Выдержки из записей французских миссионеров Маз, Флерю. Башу и др. Yenə orada, iş 471; Корнели де Брюина. Извлечение из путешествие Корнели де Брюин (пер. с. франц. Абезгуза). Yenə orada, iş 480; Лерх И.Я. Сведения о втором путешествии в Персии, совершенном в 1745-1747 гг. Yenə orada iş 491.

³ Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море с журналом автора о путешествии из Англии через Россию в Персию и обратно через Россию, Германию Голландию (пер. с. англ. Л.М.Кирякова) Azərb MEA TİEA, iş 155, 158.

özündən əvvəl İranda və Azərbaycanda olmuş digər ingilis səyyahlarının yol qeydlərindən də istifadə etmişdi. Elə bunun nəticəsidir ki, onun öyrənilən dövrdə bölgədə cərəyan edən hadisələr haqqında verdiyi məlumatlar daha dolğun xarakter daşıyır.

Dissertasiyanın yazılması zamanı hadisələrin müasiri olmuş digər müəlliflərin də məlumatlarından istifadə edilmişdir. Bu baxımdan Nadir şahın dövrü ilə 1736-cı ildə Muğan qurultayında iştirak etmiş Eçmiədzin katolikosu Abraam Kretatsinin əsərində¹ verilmiş materiallar müəyyən elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu materiallarda XVIII əsrin 30-cu illərində Gəncə-Qarabağ bölgəsində xalq kütlələrinin vəziyyəti, xalqın yadelli işğalçılara qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi, Nadir şahın yeritdiyi siyasət və apardığı müharibələr kimi mühüm məsələlər ətraflı işıqlandırılmışdır.

Azərbaycanın elmi tarixşünaslığının banisi olan A.A.Bakıxanov «Gülüstanı İrəm» əsərində² XVIII əsrin birinci yarısında bütün Azərbaycanda, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində baş vermiş hadisələri də işıqlandırır. Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş salnamələrdə, ilk növbədə isə Mirzə Adıgözəl bəyin və Mirzə Camal Cavanşirin əsərlərində³ Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin sərhədləri, burada yaşayan tayfalar və onların Nadir şahla münasibətləri haqqında verdikləri məlumatlar xeyli maraq doğurur. Mirzə Adıgözəl bəyin Qarabağın xristian məliklərinin mənşəyi haqqındakı məlumatları bu məsələyə aydınlıq gətirməyə köməklik göstərir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin tarixşünaslığına dair aparılan bu xülasədən aydın olur ki, tədqiq olunan problemin həlli istiqamətində Azərbaycan tarixşünaslığında heç də az iş görülməmişdir. Lakin elə həmin xülasə də göstərir ki, problemlə bağlı olan tədqiqat əsərlərinin əksəriyyəti Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin siyasi və sosial-iqtisadi həyatının ancaq müəyyən tərəflərini əhatə etdiyindən bu sahədə mövcud olan boşluğu doldurmaq üçün kifayət deyildir. Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq biz öz qarşımıza Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin XVIII əsrin birinci yarısı tarixinin bütöv mənzərəsini yaratmaq məqsədini qoymuşuq. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən konkret vəzifələrin

¹ Кретацци А. История о случившихся с ним событиях и о Надире шахе персидским. Azerb.MEA Tİ EA, f.1, siy.2, iş 800.

² Бакиханов А.А. Гюлистан-и Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М.Буниятова. Баку, 1991.

³ Mirzə Adıgözəl dəy. Qarabağnamə; Mirzə Camal Cavanşir. Qarabağ tarixi // Qarabağnamələr. Bakı, 1989.

yerinə yetirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişik.

- Bəylərbəyliyin müxtəlif siyasi rejimlər dövründə olmuş sərhədlərini müəyyənləşdirmək və onun təbii-coğrafi şəraitinin təsvirini vermək;

- Bəylərbəyilikdə yaşayan əhalinin sayını dəqiqləşdirmək, onun sosial və milli tərkibinin dolğun mənzərəsini yaratmaq;

- Bəylərbəyliyin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan təsərrüfat sahələrinin vəziyyətini tədqiq etmək;

- Səfəvilər dövləti sistemində bəylərbəyliyin yerini müəyyənləşdirmək, inzibati idarəçilik və sosial-iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərini işıqlandırmaq;

- Osmanlı hakimiyyəti dövründə bəylərbəyilikdə bərqərar olmuş Osmanlı vergi sisteminin mahiyyətini açmaq, əhalidən toplanan vergilərin iqtisadi həyata və əhalinin güzəranına təsirini aydınlaşdırmaq;

- Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Gəncə-Qarabağ vilayətində gedən proseslərin təsvirini vermək.

Dissertasiya işinin metodoloji əsası. Dissertasiya yazılarkən problemə müqayisəli tarixi yanaşma metodu əsas götürülmüşdür. Tədqiqatın əhatə dairəsinə daxil olan ayrı-ayrı məsələlərin təhlili və təsviri zamanı konkret tarixi faktlara obyektiv yanaşmaqla hadisələrin real mənzərəsini yaratmağa çalışmışıq. Mövzu ilə bağlı nəzəri fikirlər faktiki materiallarla əlaqələndirilmiş, məntiqi təhlil yolu ilə konkret nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi ilk növbədə, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinin XVIII əsrin birinci yarısı tarixinin Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq müstəqil tədqiqat obyektinə kimi seçilməsi ilə müəyyənləşir. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinin ərazisi, burada yaşayan əhalinin milli və sosial tərkibi Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə kompleks şəkildə xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Dissertasiyada konkret zaman kəsiyində - XVIII əsrin birinci yarısında tədqiq olunan ərazidə yaşayan mənşəcə alban xristianların əsassız olaraq erməni kimi qələmə verdikləri xristian əhalinin say tərkibi müəyyənləşdirilmişdir. Sübuta yetirilmişdir ki, bəylərbəyilikdə yaşayan xristianlar bütün əhalinin az bir hissəsini təşkil edirdilər və onların da əksəriyyətini alban mənşəli yerli əhali təşkil edirdi. Bəylərbəyilikdə yaşayan kürdlərin mənşəyi və say tərkibi haqqında da yeni məlumatlar verilmişdir.

Dissertasiyada Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinin XVIII əsrin birinci yarısında iqtisadi həyatının müxtəlif tərəfləri, o cümlədən ticarət, sənətkarlıq və kənd təsərrüfatının vəziyyəti ilk dəfə ətraflı şəkildə

ışıqlandırılmışdır. Müxtəlif xarakterli mənbələrin, ilk növbədə isə «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»nin məlumatları əsasında kənd təsərrüfatının dənli bitkilər istehsalı, ipəkçilik, pambıqçılıq, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıq kimi sahələri tədqiq edilmiş, onların hər birinin vəziyyətini özündə əks etdirən cədvəl və rəqəmlər verilmişdir. Bəylərbəylikdə süni suvarma sisteminin vəziyyəti haqqında verilmiş faktiki materialları da dissertasiyanın elmi yenilikləri sırasına daxil etmək olar. Bütün bunlarla yanaşı, istər Səfəvilərin, istərsə də Osmanlıların hakimiyyəti dövründə bəylərbəylikdə inzibati idarəçilik və sosial-iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq ön plana çəkilmiş, faktiki materiallar əsasında xalq hərəkətinin səbəb və nəticələri aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə edilmiş elmi nəticələrin və ümumiləşdirilmələrin müəyyən praktiki əhəmiyyəti vardır. Belə ki, tədqiqat işində verilmiş materiallardan yeni tədqiqat işlərində, ali məktəblərdə mühazirə kurslarının hazırlanmasında, habelə, Azərbaycan tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin davam etdiyi indiki dövrdə tədqiqat işində verilmiş faktiki materiallar bu münaqişənin həlli ilə məşğul olan diplomatlar üçün də faydalı ola bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiya Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Azərbaycanın qonşu xalqlarla əlaqələri və xanlıqlar dövrü tarixi şöbəsinin iclasında iki dəfə müzakirə edilmiş və müdafiəyə buraxılması üçün məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunan mənbələr və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində tədqiqat obyektini kimi seçilmiş mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmiş, onun elmi yeniliyi, əməli əhəmiyyəti, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, problemlə bağlı mənbələr və tədqiqat əsərləri səciyyələndirilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə «Bəylərbəyliyin ərazisi, təbii coğrafi şəraiti, əhalisi və iqtisadi həyatı» adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə bəylərbəyliyin ərazisi və təbii-coğrafi şəraiti öyrənilir. Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda yaranmış hərbi-siyasi şəraitin təsiri altında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdı. Müxtəlif mənbələrdə verilən məlumatları təhlil və müqayisə etmək yolu ilə Səfəvilərin, Osmanlıların və Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə bəylərbəyliyin əhatə etdiyi ərazi haqqında konkret fikir söyləmək mümkündür. Rəsmi sənəd xarakteri daşıyan «Təzkirət əl-mülükun məlumatlarından aydın olur ki, XVIII əsrin əvvəllərində, daha doğrusu Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi Kür-Araz çayları arasındakı geniş torpaqları əhatə edirdi.¹ Bu dövrdə bəylərbəyliyin tərkibində Qazax, Lori, Pəmbək, Zəyəm, Bərdə, Cavanşir, Arazbar, Axtabad, Bərgüşad kimi mahallar mövcud idi.

1723-cü ildən başlanmış Osmanlı işğalları Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində müəyyən dəyişikliklərə səbəb oldu. Elə həmin il Qazax hakimi Mirəli bəyin könüllü olaraq Türkiyənin hakimiyyətini qəbul etməsilə əlaqədar bu ərazi Tiflis əyalətinin tərkibinə qatıldı. 1724-cü ildə isə Göycə gölündən şimal-qərbdə yerləşən Lori və Pəmbək əraziləri də işğal edilərək Tiflis əyalətinə birləşdirildilər.²

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində baş verən növbəti dəyişiklik Nadir şahın adı ilə bağlıdır. Ziyadoğluları 1736-cı ildə onun şah seçilməsinə etiraz etdiklərinə görə cəzalandırmaq qərarına gələn Nadir şah Qazax və Borçalı ərazilərinin Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibindən çıxarılaraq gürcü çarlığının tərkibinə qatılması haqqında əmr vermişdi.³

Göründüyü kimi, göstərilən bu dəyişikliklər istisna olmaqla, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi, əsasən, sabit qalmışdı. Kür və Araz

¹ Tadhkirat al-muluk..., c.107-113.

² Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения, с.111-112.

³ Mirzə Adigözəl bəy. Göst. əsəri, s.30.

çaylarının qovuşduğu yer bəylərbəyliyin şərq sərhədlərinin qurtardığı yer idi. Bəylərbəyliyin buradan başlayan sərhədi şimalda Kür çayı boyunca şimal-qərbə doğru uzanırdı. Burada bəylərbəyliyi Şirvan bəylərbəyliyi, Şəki və İlisu dairələri ilə həmsərhəd idi. Bəylərbəyliyin cənub-qərbə doğru yönələn sərhədi əvvəlcə Araz çayı boyunca, sonra isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyinin hüduqları boyunca uzanırdı. Bəylərbəyliyin cənub-qərb sərhədləri şimala doğru uzanaraq Tiflis əyalətində sona çatırdı.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinin təbii-coğrafi şəraiti insanın yaşayışı və təsərrüfat fəaliyyəti üçün olduqca əlverişli idi. İqlim xüsusiyyətlərinə və relyefinə görə bəylərbəyliyin ərazisi üç zonaya – dağlıq, dağətəyi və düzənlik zonalarə bölünürdü. Bu zamanlardan hər birinin özünəməxsus relyefə, topoqrafik və iqlim şəraitinə malik olması burada rəngarəng torpaq örtüyünün, bitki və heyvanlar aləminin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı. Zəngin meşə örtüyünə malik dağlıq və dağətəyi zonalar çox münbit qara torpaq örtüyünə malik olub dəmyə əkinçiliyi üçün əlverişli idi. Düzənlik zonada gil və qum qarışığı olan torpaqlar üstünlük təşkil etsələr də suvarma suyunun bolluğu burada isti iqlim şəraiti üçün xarakterik olan bütün bitkiləri becərmək mümkün idi.

Bəylərbəyliyin ərazisində dağ silsilələrinin bolluğu isti iqlim şəraitində əkinçilik üçün zəruri olan təbii su mənbələrinin – çayların və bulaqların yaranmaları üçün əlverişli idi. Kür və Araz çayları, habelə onların çoxsaylı qolları düzənlik ərazilərdə süni suvarmada həlledici rol oynayırdılar. Həç də təsadüfi deyil ki, türk məmurları Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyini «axan çayları və meyvə ağacları ilə bol olan bir ölkə» kimi xarakterizə edirdilər.¹

Birinci fəslin ikinci yarımfəslində Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyində əhalinin sayı, onun milli və sosial tərkibi tədqiq olunur. Göstərilir ki, XVIII əsrin birinci yarısı üçün xarakterik olan ağır sosial-iqtisadi şərait, işğalçı müharibələr və üsyanlar bəylərbəyliyində əhalinin sayının kəskin şəkildə azalmasına səbəb olmuşdu. «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» əsasında apardığımız hesablamalara görə Osmanlı hökmranlığı dövründə burada, təxminən 92 min nəfər əhalinin yaşadığını müəyyənləşdirmək olar. Lakin bu rəqəm nəinki bütün öyrənilən dövrdə, hətta Osmanlı hakimiyyəti dövründə bəylərbəyliyin əhalisinin sayını düzgün əks etdirmir. Əhalinin kütləvi şəkildə öz yaşayış yerlərini tərk etməsi, yüzlərlə yaşayış məntəqəsinin boşalmasına səbəb olmuşdur. Gəncə şəhəri, Zariş, Keştəsf, Həkəri nahiyələri tamamilə boşalmışdı. Bu isə Osmanlı hakimiyyəti

¹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.25.

ərəfəsində bəylərbəyilikdə təxminən 200 min nəfər əhalinin yaşaması fikrini irəli sürməyə imkan verir.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bölgəsində də uzun müddət mürəkkəb etnik proseslər getmişdir. Hələ erkən orta əsrlər dövründə bu ərazi türk Azərbaycan xalqının təşəkkül tapdığı əsas ərazilərdən birinə çevrilmişdi. Akademik Z.M.Bünyadov göstərir ki, monqol işğalından xeyli əvvəl Aranın əhalisi artıq türkdilli əhali kimi formalaşmışdı.¹

XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əhalisinin əsas hissəsini qədim Azərbaycan türk tayfalarının varisləri təşkil edirdi. Bu dövrdə xalqın vahid bir etnos kimi formalaşması prosesi çoxdan başa çatdığından əvvəllər etnik mənsubiyyəti müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayan tayfa adları daha çox «türk» və yaxud «müsəlman» terminləri ilə əvəz olunur. Bununla belə, öyrənilən dövrdə bəylərbəyliyin ictimai-siyasi həyatında Qaçar, Qaramanlı, Kəsəmənli, Göyçəli, Şəmsəddinli, Hacılı, Cavanşir, Otuziki, İyirmidörd və s. tayfalar mühüm rol oynamaqda davam edirdilər. «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»nin məlumatları sübut edir ki, mənfur qonşularımızın erməni vilayətləri kimi qələmə verdikləri Xaçın, Çiləbörd, Vərəndə və Dizaq nahiyələrində əhalinin xeyli hissəsini Azərbaycan türk tayfaları olan Cavanşirlər və Otuzikilər təşkil edirdilər.

Öyrənilən dövrdə bəylərbəyliyi əhalisinin bir qismini alban mənşəli xristianlar təşkil edirdilər. XVIII əsrin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan bu əhalini öz tərkibində birləşdirən beş məliklik - Xaçın, Çiləbörd, Vərəndə, Dizaq və Gülistan məliklikləri mövcud idi. Erməni tarixçiləri bu məlikliklərdə yaşayan əhalinin tarixini erməni xalqının tarixi kimi qələmə verməyə cəhd göstərirlər. Əslində isə mənbələrdə Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan xristian əhalinin erməni yox, məhz alban olduqlarını təsdiq edən xeyli faktiki materiala rast gəlmək mümkündür. Alban katolikosu Yesai Həsən Cəlalyan, eləcə də məliklərdən Yesai, Şirvan, Serqey və İosif burada yaşayan əhalini aydın şəkildə alban adlandırırlar.²

¹ Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети XIII в.). //ДАН Азерб. ССР. Т. XLII, 1986, №24, с.73.

² Армяно-русские отношения (сб. документов). Т.1, ч.1. Первая четверть XVIII века. Ереван – 1964, с. 30-31, 99.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində yaşayan xristian əhalinin sayı haqqında «Müfəssəl dəftər»də daha dəqiq məlumat verilir. Burada 7577 nəfər xristian mənşəli vergi ödəyicisinin adı çəkilir ki, bu da bütün bəylərbəyliyin əhalisinin 31%-ni təşkil edirdi.¹ Əslində isə göstərilən bu rəqəmlər bölgənin demoqrafik durumunu heç də düzgün əks etdirmir. Belə ki, XVI-XVII əsrin əvvəllərində baş vermiş Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmaları bölgənin türk-müsəlman əhalisinin sayının azalmasına, xristianların sayının isə artmasına səbəb olmuşdur.

Bəylərbəyliyin iqtisadi həyatı birinci fəslin üçüncü yarım fəslində işıqlandırılır. Əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqların və şirin su mənbələrinin bolluğu burada əkinçiliyin əhalinin əsas məşğuliyyət sahəsinə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdı. Bəylərbəyliyin əkinçiliklə məşğul olan bütün bölgələri geniş arx şəbəkəsi ilə əhatə olunmuşdu. Gəncəbasar, Bərdə, Şəmkirbasan, Xılxına, Keştək, Dizaq və Arasbar nahiyələrində daha çox taxıl bitkiləri istehsal olunurdu. Bərgüşadda çəltik istehsalı geniş yayılmışdı. Əhalinin təsərrüfat həyatında ipəkçilik, pambıqçılıq, bağçılıq və bostançılıq da mühüm yer tuturdu. İstehsal edilən ipək və pambığın bir hissəsi xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Bəylərbəyliyin mərkəzi olan Gəncə şəhəri, dəfələrlə ciddi dağıntılara məruz qalsa da, Azərbaycanın mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı. Bəylərbəylik əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olurdu.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «İnzibati idarəçilik və sosial-iqtisadi münasibətlər» adlanır. XVIII əsrin əvvəllərində Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi inzibati cəhətdən Qazax, Şəmşəddil (və yaxud Zəyəm), Bərdə (və yaxud İyirmidörd), Otuziki (və yaxud Cavanşir), Axtabad, Arasbar, Bərgüşad, Keştək, Qaraağac Lori və Pəmbək adlı mahal və yaxud ölkələrə bölünürdü. Gəncə şəhəri və ona bitişik ərazilər Qacar tayfasının bir qolu olan Ziyadoğluların idarəçiliyində idi.²

Qarabağın dağlıq hissəsində Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Çiləbörd və Gülüstan mülkiyyətləri mövcud idi. Dissertasiyada bu inzibati ərazi vahidlərinin hər birinin əhatə etdiyi ərazi və onların idarəçiliyi haqqında ətraflı məlumat verilir.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində hakimiyyət irsi hakimlər olan

¹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, 2000, s.17.

² Təzkirət əl muluk, s. 101-102; Mustafazadə T.T. Gəncə (Qarabağ bəylərbəyliyi...), s.37.

bəylərbəyliyin əlində cəmləşmişdi. Bəylərbəylik yarandığı dövrdən, qısa fasilələrlə XVIII əsrin ortalarına qədər Ziyadoğlular tərəfindən idarə olunmuşdur. Eyni vəziyyət mahallarda da özünü göstərdi. Qazaxlı adlanan tayfanın, Şəmsəddil mahalının eyni adlı tayfanın Otuziki mahalını Cavanşir tayfasının, Bərdə mahalını isə Ziyadoğlu tayfasının başçıları idarə edirdilər.¹

Bəylərbəyilər, və mahal hakimləri öz əllərində həm inzibati, həm də hərbi hakimiyyəti birləşdirirdilər. Onlar başçılıq etdikləri əraziləri səfəvi dövlətinin qanunlarına, şəriət qaydalarına və yerli adətlərə uyğun olaraq idarə etməli idilər. Bəylərbəyilərin və mahal hakimlərinin sərəncamına daimi silahlı qüvvələr saxlanılırdı. «Təzkirət əl-mülükün məlumatları əsasında apardığımız hesablamalara görə bəylərbəylikdə daima döyüşə hazır vəziyyətdə olan 6037 nizami əsgər saxlanılırdı.²

XVIII əsrin əvvəllərində Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi mövcud olan sosial-iqtisadi münasibətlər əvvəlki əsrlərdə formalaşmış və bütün Azərbaycan üçün xarakterik olan sosial-iqtisadi münasibətlərdən, demək olar ki, fərqlənmirdi. Yenə də torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi qalırdı və onun divan, xassə, tiyul, mülk, vəqf və icma torpaqları kimi formaları mövcud idi. Dissertasiyada bu torpaq mülkiyyət formalarının hər birinin mahiyyəti və xarakterində baş verən dəyişikliklər haqqında yığcam məlumat verilmişdir.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də əhalinin sosial strukturu istehsal münasibətləri və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlı idi. İstehsal vasitələrinə münasibətə görə əhali iki əsas qrupa-feodallara və kəndlilərə bölünürdü. Xanlar, bəylər, sultanlar, məliklər, dağalar, naiblər, elbəyilər və ali ruhanilər feodal qrupunu təşkil edirdilər. Kəndli qrupuna rəiyyələr, rəncbərlər və elatlar daxil idi. Kəndlilərin böyük əksəriyyətini təşkil edən rəiyyələr divan, vəqf və mülk torpaqlarında işləyir və ümumilikdə 35 növ vergi və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Bu vergilər arasında malcəhət, bağlaş, cüftbaşı, salyana, bayramlıq və başqaları daha ağır idi.³ Şəxsən asılı vəziyyətdə olan rəncbərlər daha çox istismara məruz qalırdılar.

¹ Эфендиев О. Карабах в составе государств Каракоюнлу Аккоюнлу и Сефе-видов (XV-XVI вв), // Карабах, Баку, 2004, с.70; Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XVI-XVII вв. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949, с.134.

² Тəzkirət əl-muluk, s.101-102.

³ Петрушевский И.П. Очерки..., 265.

Oturaq kəndlilərlə müqayisədə elatların vəziyyəti nisbətən yaxşı idi. Onlar hərbi xidmət müqabilində dövlətə ancaq çobanbəyi vergisi ödəyirdilər. Qızılbaş tayfa birliyinə daxil olan elatların, o cümlədən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin ərazisində yaşayan ziyadoğlu, qazaxlı və şəmşəddinli tayfalarının vəziyyəti daha yaxşı idi. Onlar vergilərdən tamamilə azad edilməklə yanaşı ən yaxşı otlaqlarla təmin edilirdilər.¹

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəlləri Səfəvilər dövlətinin tarixində dərin siyasi və iqtisadi böhran dövrü kimi xarakterizə olunur. Tədqiqatçıların bir çoxu bu böhranın əsas səbəbini şərq və qərb ölkələrini birləşdirən ənənəvi ticarət yollarının istiqamətinin dəyişməsində görürlər.² İstənilən halda ticarət yollarının istiqamətinin dəyişməsi dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirlərin kəskin şəkildə azalmasına gətirib çıxardı. Dövlətin və iri feodalların itirilən bu gəlirlərin əvəzini çıxmaq üçün əhalidən toplanan vergiləri bir neçə dəfə artırmaları iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi.

Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseyn ölkəni bürümüş maliyyə böhranının qarşısını almaq üçün 1699-1702-ci illərdə əhalinin siyahıya alınması yolu ilə vergilərin sayını və həkimini artırmaq qərarına gəldi. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində əhalinin siyahıya alınmasının canlı şahidi olmuş G.H.Cəlalyan bu tədbirin çox amansız metodlarla aparıldığını yazır.³ Bununla belə bu tədbirlər Səfəvilər dövlətinin vəziyyətini nəinki yaxşılaşdırmadı, əksinə onun süqutunu daha da sürətləndirdi. Şah məmurlarının özbaşınalığı, vergilərin hədsiz ağırlığı əhalinin vəziyyətini dözülməz həddə çatdırdı. Nəticədə xalq çıxışları və üsyanları bütün ölkəni bürüdü. Bu çıxışları yatırmağa gücü çatmayan yerli hərbi-inzibati sistem tamamilə iflic vəziyyətinə düşdü.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti üçün xarakterik olan sosial gərginlik özünü Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində də aydın şəkildə göstərirdi. Yerli hakimiyyət orqanlarının iflic vəziyyətə düşməsindən istifadə edən quldur dəstələrinin sayı artırdı. Car nahiyyəsindən olan Qanlı Şaban və Molla Abdullanın 2 min nəfərlik quldur dəstəsi üç il ərzində bəylərbəyliyin qərb hissəsində böyük dağıntı və qarətlər törətmişdilər.⁴

¹ Yenə orada, c. 311.

² Гейдаров М.Х. Упадок городской жизни Азербайджана и Ирана на рубеже XVII-XVIII вв. и его основные причины. // Материалы по экономической истории Азербайджана. Баку, 1970, с.64-68.

³ Yesayi Həsən Cəlalyan. Göst. əsəri, s. 18-20.

⁴ Мамедов Г.М. «Каиме» Бедреддинзаде Али-бея.// Azərb. SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1988, №23, s.71.

1719-cu ildə Gəncə şəhərində və ona bitişik ərazilərdə baş vermiş üsyan vergi yığanların və digər hökumət məmurlarının qovulması ilə nəticələnmişdi. Bəzi hallarda üsyançılar bir neçə il ərzində yığılıb qalmış vergi borclarından xilas olmaq üçün vergi dəftərlərini yandırırdılar.¹ Bu dövrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiinin əhalisi həm Hacı Davudun başçılıq etdiyi Şirvan üsyançılarının, həm də gürcü qoşunlarının törətdikləri dağıntı və qəretlərə məruz qalmışdı.

«Gəncə-Qarabağ vilayəti Osmanlı idarəçiliyi və Nadir şahın hakimiyyəti dövründə» adlanan üçüncü fəsilə bəylərbəyliyin Osmanlı ordusu tərəfindən işğal edilməsi, bölgədə yaradılmış Osmanlı idarəçiliyinin xüsusiyyətləri, eləcə də Nadir şahın apardığı müharibələr yaratdığı idarəçilik sistemi kimi məsələlərdən bəhs edilir. XVIII əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Səfəvilər dövləti taktiki olaraq süqut etmişdi. Ölkə ərazisinin böyük bir hissəsi əfqanlar tərəfindən işğal edilmiş, Şimali Azərbaycan və Dağıstan tamamilə Səfəvilərin nəzarətindən çıxmışdı. Bütövlükdə Cənubi Qafqazda yaranmış bu boşluqdan çar Rusiyası və Osmanlı imperiyası istifadə etməyə, burada öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar, 1722-ci ilin yayında başlamış rus işğalı Azərbaycanın və İranın xəzərsahili vilayətlərinin ələ keçirilməsi ilə nəticələndi. Lakin Osmanlı Türkiyəsinin təzyiqi nəticəsində bu işğalların daha da genişlənməsinin qarşısı alındı.²

Rusiyanın xəzərsahili vilayətlərdəki işğalları Osmanlı imperiyasının qəti addımlar atmağa məcbur etdi. İbrahim paşanın ordusu qarşısında Qərbi İran və Cənubi Qafqazı ələ keçirmək vəzifəsi qoyuldu.³ Bu ordu 1723-cü ilin oktyabrında Gəncəyə yaxınlaşıb onu mühasirəyə aldı. Dissertasiyada gəncəlilərin öz doğma şəhərlərinin müdafiəsi uğrunda apardıqları mübarizənin geniş təsviri verilmişdir. Cəmi 10-12 min nəfərlik şəhər qarnizonu 60 minlik Osmanlı ordusunun hücumlarının qarşısını qəhrəmanlıqla aldı. Gəncə uğrunda döyüşlərdə ağır itki verən İbrahim paşa geri çəkilməyə məcbur oldu.⁴

İstanbul müqaviləsinin imzalanması Osmanlı imperiyasına İranda və Azərbaycanda hərbi əməliyyatları daha da genişləndirmək üçün əlverişli

¹ Армяно-русские отношения..., т. II, ч. I, с. LII; Əliyev F. Gəncə XVIII əsrdə // Gəncə (tarixi очерk), Bakı, 1994, s.33.

² Лысов В.П. Персудский поход Петра I, 1722-1723 гг, М., 1951, с.133

³ Армяно-русские отношения..., т. II, ч. I, с. LXVI; Мустафазаде Т.Т. Азербайджан..., с.73.

⁴ Molla Məhəmməd əl Cari. Car salnamələri. Ərəbcədən tərcümə, giriş şərhlər və qeydlər S.Süleymanovanındır. Bakı, 1997; Hanvey C. Göst. əsəri, s.87-88.

şərait yaratdı. Osmanlı ordusu 1724-1725-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsini ələ keçirdi. 1725-ci ilin fevralından Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi uğrunda əməliyyatlara başlandı. Vəəndə ətrafında gedən döyüşlərdəki ağır itkiyə baxmayaraq osmanlı komandanlığı hərbi əməliyyatları davam etdirirdi. Əsas diqqət mühüm strateji əhəmiyyəti olan Gəncə şəhərinin ələ keçirilməsinə yönəldildi və bu istiqamətdə təxminən 80 minlik ordu cəmləşdirildi. Bununla belə, Osmanlı ordusu şəhəri ələ keçirmək üçün iki ay vaxt sərf etməli oldu və yalnız 1725-ci il sentyabrın 6-da əhali tərəfindən tamamilə tərk edilmiş Gəncəni işğal edə bildi.¹

Osmanlı komandanlığı Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində möhkəmlənmək üçün xeyli vaxt və qüvvə sərf etməli oldu. 1726-1727-ci illərdə osmanlı işğal rejiminə qarşı güclü üsyanlar baş vermişdi. Qarabağın dağlıq hissəsində, Dizaq və Bərgüşad mahallarında baş verən üsyanlar osmanlı komandanlığı üçün daha böyük problemlər yaradırdı. Bu üsyanları yatırmaqda acizlik çəkən osmanlı komandanlığı onlara güzəştə getməyə, hətta üsyançılarla müqavilə bağlamağa məcbur olurdu. Buna misal olaraq 1727-ci ildə Qaraçorlu, Hacıəli və Şahverən tayfaları ilə bağlanmış müqaviləni göstərmək olar.²

Osmanlı hökuməti işğal olunmuş ərazilərdə özünəməxsus inzibati-ərazi sistemi yaratmışdı. Səfəvilər dövrü ilə müqayisədə ərazisi bir qədər kiçilmiş və əyalət adlandırılan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi 5 sancağa (Xılxına, Bərdə, Arasbar, Bərgüşad, Guləndər), 2 qəzaya (Gəncəbasar, Lori) və 37 nahiyəyə bölünmüşdü. Əslində osmanlıların Azərbaycanda yaratdıqları inzibati bölgü Səfəvilər dövrünün inzibati bölgüsündən o qədər də fərqlənmişdi.

Fəsilə osmanlıların Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində yeritdikləri torpaq və vergi siyasəti üzərində də ətraflı dayanılır. Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, bu siyasət Səfəvilər dövründə formalaşmış aqrar siyasətindən ələ də fərqlənmirdi. Səfəvilər dövründə olduğu kimi, bu dövrdə də torpaq mülkiyyətinin divan, xas, mülk, vəqf və camaat torpaqları kimi formaları mövcud idi. Əvvəllər Səfəvi sülaləsinə və dövlətə məxsus torpaqlar «miri» adlandırılan sultan torpaqlarının tərkibinə qatılaraq «sərkər» adlı vəzifəli şəxslər tərəfindən idarə olunurdu.

XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının vergi sistemi üç əsas

¹ Mustafazadə T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri, s.72.

² Армяно-русские отношения. т. II, ч. I, с. LXXXIX.

kateqoriyaya bölünürdü. Birinci kateqoriyaya şəriət vergiləri («təkalif-i şəriyə»), ikinci kateqoriyaya yerli adətlərə görə toplanan vergilər («təkaif-i erfiyə»), üçüncü kateqoriyaya isə fəvqəladə vergilər («əvariz-i divaniyyə») daxil idi.¹ Osmanlılar işğal olunmuş ərazilərin, o cümlədən Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərinə ancaq birinci iki kateqoriyaya aid olan vergilər daxil etmişdilər. Bu vergilər sırasına üsr, bəhrə, rəsmi-asiyab, rəsmi-qovan, rəsmi roqan, rəsmi dinq, rəsmi-bənnak, rəsmi ispəncə, rəsmi-ərusanə, rəsmi-əğnamə, topuyi-zəmin, badi-hava, rəsmi-bağ, rəsmi bostan və s. Daxil idi. Dissertasiyada bu vergilərdən hər-birinin xarakteri və həcmi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tarixinin sonuncu mərhələsi Nadir Əfşarın hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Dissertasiyada Nadirin Azərbaycan torpaqlarını Osmanlı işğalından azal etmək uğrunda apardığı müharibələr hərtərəfli işıqlandırılmışdır. 1735-ci ilin sonuna yaxın bütün Cənubi Qafqazı Osmanlı işğalından azad edən Nadir Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əvvəlki statusunu bərpa etdi. O, 1736-cı il fevralın 18-də Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoyaraq İran şahı seçildi.² Bu hadisə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də həyatına təsir göstərdi. Muğan qurultayında Ziyadoğulların, Otuziki, Kəbirli və Cavanşir tayfalarının Nadirin şah seçilməsinə qarşı çıxış etməsi bəylərbəyliyin idarə edilməsində və sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxardı. Əvvəllər Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi tərkibində olan Qazax və Borçalı Gürcüstanın tabeliyinə verildi. Ziyadoğullara vurulan üçüncü zərbə isə Qarabağın xristian məliklərinə bir başa şahın özünə, yaxud Azərbaycan əyaləti hakiminə tabe olmaq hüququnun verilməsi oldu. Cavanşir, Otuziki və Kəbirli tayfaları isə Xorasana sürgün edildi.³

Nadir şahın apardığı fasiləsiz müharibələr, vergilərin ağırlığı və onların toplanması zamanı tətbiq edilən zorakı metodlar Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi də xalqın vəziyyətini olduqca ağırlaşdırırdı. Ayrı-ayrı bölgələrdə baş verən aclıq mütəmadi xarakter alırdı. A.Kretatsi yazırdı ki, «... Dizaqda və Gəncədə, Qazaxda, Loridə, Gürcüstanda, Naxçıvanda və

¹ Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, s.150-152; Mustafazadə T. XVIII yüzillik..., s.88.

² Hüseynov E.İ. Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dis-nin Avtoreferatı. Bakı, 2009, s.22.

³ Mirzə Adigözəl bəy. Göst. əsəri, s.30.

İrəvanda çörək çatışmırdı».¹ Hökumətin amansız vergi siyasətindən cana doymuş xalq kütlələri silahlı mübarizəyə başlamağa məcbur olurdu. Yaranmış vəziyyət Nadir şah imperiyasını içindən laxladır, mərkəz-dənqacma meyillərinin güclənməsinə gətirib çıxarırdı.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində aparılan araşdırmalara və əldə edilmiş elmi nəticələrə yekun vurulmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi sərəhdərləri haqqında (XVIII əsrin I yarısı). Tarix və onun problemləri, №3, Bakı, 2005, səh. 18-23.
2. XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi əhalisi. Azərb. Dövlət Pedaqoji Universiteti. Xəbərləri, siyasi elmlər ser. №4, 2006, səh. 629-635.
3. Gəncə şəhəri XVIII əsrin birinci yarısında. ADPU. Xəbərlər, humanitar elmlər ser. №3, Bakı, 2007, səh. 101-106.
4. Osmanlı Türkiyəsinin Gence-Karabag eyaletində vergi siyasəti (1725-1735). Konya Turan strateji Araşdırmalar merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli mevsimik dergisi. Türkiyə, sayı: 2, yıl: 2009.
5. Християнське населення Гянджинсько-Гарабагського беглярбекства в першій половині XVIII ст. Національний Педагогічний Університет імені М.П. Драгомова Українська Академія Наук Гілея Науковий вісник. Випуск 74(№7) Київ-2013.
6. XVIII əsrin birinci yarısında Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi kənd təsərrüfatı. ADPU. Xəbərlər, humanitar elmlər ser. №6, Bakı, 2009, səh. 91-96.
7. Карабах в годы правления Надир-шаха Афшара (1736-1747 гг.) // Интеграция народов Кавказа и России. Материалы Международной научно-практической конференции к 200-летию Гюлистанского договора 1813 г. Махачкала – 2013, с.37-42.

¹ Kretatsi A. Göst. əsəri, s.144.

The Ganja-Garabagh beylarbeylik in the first half of the XVIII century

SUMMARY

The dissertation is dedicated to one of the topical questions of Azerbaijani history in the first half of the XVIII century. The history of Garabagh-Ganja beylarbeylik which was one of the four beylarbeyliks in Azerbaijan territory in the first half of the XVIII century was investigated in the work.

The dissertation covers the introduction, three chapters, the conclusion and the list of literature.

In the introduction the topicality, scientific novelty and the level of studying is substantiated, the methodological basis of the work is elucidated, the characteristics of the used sources are given, the aim and tasks and the scientific-practical importance of the dissertation are defined.

In the first chapter of the dissertation “The territory, the natural-geographical conditions, population and economic life of beylarbeylik” is considered the territory and the natural-geographical conditions, economic life of beylarbeylik, the number, national and social structure of the population, and was substantiated that the absolute majority of the population in the beylarbeylik consisted of Azerbaijani Turks.

In the second chapter “The administrative management and social-economic relations” was shown the administrative-territorial division of beylarbeylik, structure of ruling, forms of land property, the peculiarities of social division and the condition of social groups.

In the third chapter called “The Ganja-Garabagh beylarbeylik in the period of the Ottoman ruling and the reign of Nadir shah” is illuminated the occupation of the beylarbeylik’s territory by the Ottoman troops, the characteristics of the Ottoman ruling implemented in the region and the system of reign under Nadir shah.

In the conclusion of the work were defined generalizations from the research.

«ГЯНДЖА-ГАРАБАГСКОЕ БЕГЛЯРБЕКСТВО В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА»

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию одной из актуальных проблем истории Азербайджана первой половины XVIII века – истории одного из четырёх беглярбекств Азербайджана – Гянджинско-Гарабагского беглярбекства.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертации обосновываются актуальность темы, её научная новизна, степень изученности, раскрывается методологическая основа, даётся характеристика использованных источников, освещаются цель и задачи, научно-практическое значение работы.

В первой главе диссертации «Территория, естественно-географические условия, население и экономическая жизнь беглярбекства» рассматриваются территория и естественно-географические условия, экономическая жизнь беглярбекства, численность населения, её национальный и социальный состав и доказывается, что абсолютное большинство населения составляли азербайджанские турки.

Во второй главе «Административное управление и социально-экономические отношения» раскрываются административно-территориальное деление беглярбекства, структура власти беглярбеков, формы земельной собственности, особенности общественного деления и положение каждой группы.

В третьей главе под названием «Гянджа-Гарабагское беглярбекство в период Османского управления и власти Надир-шаха» освещаются завоевание территории беглярбекства османскими войсками, особенности установленного в регионе османского режима, а также система управления при Надир-шахе.

В заключении работы сформулированы вытекающие из приведённого исследования общие выводы.

Çapa imzalanmış __. __. 2014
Sifariş 50, Tiraaj 100

« _____ » nəşr - 2014

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

АББАСЛЫ ХАДИДЖА ИСМАИЛ КЫЗЫ

**ГЯНДЖИНСКО-ГАРАБАГСКОЕ БЕГЛЯРБЕКСТВО В
ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по истории**

Специальность: 5503.02 – Отечественная история

БАКУ – 2014